

A kutatás szakaszainak rövid összefoglalása

1. A téma előző évtizedekbeli kutatására építve átirtuk, normalizáltuk és összedolgoztuk a mértékadónak számító források szövegét. A középkori forrásokkal nem dokumentált anyagot külföldi párhuzamok kritikai mérlegelése után pótoltuk.
2. Ugyanígy tettünk a saját dallammal rendelkező tételek kottaanyagával.
3. Az átirrt szövegekkel és dallamokkal az MRH sorozat tördelési, illetve kottagrafikai konvenciói szerint berendeztük az oldalakat.
4. A kétnyelvű anyagot harmonizáltuk, tördeltük, a kész köteteket kis példányszámú, papírkötéses, fekete-fehér próbakiadásban jelentettük meg (1. Nocturnale, 2. Diurnale, 3. Tonarius).
5. A próbakiadást két szakmai tábor (nyári egyetem) keretében kipróbáltuk, azaz szemináriumi foglalkozásokon tanulmányoztuk, és a benne foglalt zsolozsmát teljes egészében elvégeztük.
6. A próbakiadást a gyakorlati tapasztalatok fényében javítottuk, majd tartalmi, tipográfiai és kottagrafikai szempontból véglegesítettük.
7. Önálló forrásfeltárást és összehasonlító kutatásokat folytattunk a zsolozsma ordináriumával kapcsolatban (matutínium-áldások, précesz, szuffrágiumok, Mária-antifónák, officium capituli), ennek kiértékelése után átlapítottuk meg a kiadásban közölt normálalakot. E munka során új fordítások és dallami alkalmazások is készültek.
8. A himnusz-dallamok megállapításánál a frissen fölfedezett, ún. Oláh-pszaltérium változataihoz mértük hozzá a már ismert adatokat, és így állapítottuk meg a kötetben javasolt dallamváltozatokat.
9. Elkészítettük a kötetek mutatóit, amelyek remélhetőleg minden szempontból áttekinthetővé teszik a tartalmat, egyben dokumentálják a törzsszövegben rejtve maradó tudományos háttértevékenységet.
10. Megfogalmaztuk a kötetek bevezető tanulmányait, egy hosszabbat a nocturnale–diurnale kötetpárhoz, és egy rövidebbet a tonáriushoz.
11. A recitációs tónusok jellemző változatának megállapításához újraértékeljük a magyar (közelebről pálos) eredetű forrásokat és bizonytalan pontjait hozzámértük a közép-európai analógiákhoz. Ez vezetett gondos mérlegelés után a tonáriusban föltüntetett változatokhoz.
12. Végül a teljes, kottázott latin–magyar anyagot több korrektor segítségével újra ellenőriztük, főleg a recitációs tónusokhoz való alkalmazás (zoltárkijelölések), a helyesírás-központosítás és az egységes tördelés szintjén.

Részletesebb kutatási összefoglalás helyett az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük a szerkesztő bevezető tanulmányait, amelyek pontosan beszámolnak a kiadás jelentőségéről és az elkészítésekor követett szempontokról, módszerekről:

Az MRH Series Practica sorozatról

A középkori és a kora újkori Európa talán legmeghatározóbb közösségi tapasztalata volt a liturgia. Megszabta mind a klérus, mind a világiak idejének ritmusát, szöveg-, dallam- és gesztuskészlete pedig biztosította a közös műveltséget, amelyet az írástudó réteg már gyermekként megszerzett és utóbb közvetített a képzetlenebbek felé.

Ez a szövegekben, dallamokban és ceremóniákban gazdag jelenség azonban az általánosságokon túl nehezen hozzáférhető a ma emberének, részint mert kiadatlan, részint mert csak a forráskiadások alapján nem állítható helyre az egykori tényleges gyakorlat. Sorozatunk a szigorúan tudományos forráskutatás talaján áll, de azt a célt szolgálja, hogy könnyen kezelhető, áttekinthető formában jelenítse meg a középkori magyar liturgikus könyvet, illetve lehetővé tegye használatukat a tudományos kutatás, az oktatás, a művészi megszólaltatás vagy akár az egyházi alkalmazás szintjén.

Tudományos tapasztalat, hogy az írott forrásokból merített, szükségképpen részleges adatok csak az élethelyzet ismeretében állnak össze értelmes egésszé. Számos szakmai kérdés csak akkor vetődik egyáltalán föl, ha a kutató mintegy kipróbálja a forrást, és az így fölmerülő problémák kikényszerítik nem eldöntött vagy lappangó kérdések megválaszolását. E tekintetben a gyakorlati, ismeretterjesztő kiadvány nemcsak bemutatása a mögötte álló forráskutatásnak, hanem termékenyítően hat vissza rá. Ami pedig az oktatást illeti, a gyakorlati kiadások ismeretében a diák könnyebben és megbízhatóbban értelmezi majd a forrásokat vagy kritikai kiadásait.

Magyarországon a gregorián ének művelésének komoly és nemzetközileg elismert hagyománya van. E hagyomány az egyesek jelentős művészi képességein kívül a néprajzi-népzenei tapasztalatra épül, amely fölhívja a figyelmet szöveg és ének viszonyára, autentikus előadásmódjára, beágyazottságára a szokásrendbe. A szertartási szöveg és a gregorián ének értelmező közege a liturgia mint szokásrend, és a magyar kutatás éppen annak köszönheti kiemelkedő helyzetét, hogy a szövegeket és dallamokat mindig ebben az összefüggésben vizsgálta.

Történelmi esetlegességekből fakadt, hogy a nyugati egyház liturgikus úzusai közül csak a római kúria és néhány szerzetesrend szokásai érték meg a jelenkort. Sorozatunk távlati célja, hogy alkalomadtán tárgyalási alapot kínáljon a magyar egyház saját hagyományainak fölelevenítéséhez.

A pszaltérium mibenléte és jelentősége

A zsolozsma a nyugati és a keleti (bizánci és ókeleti) keresztény egyházak napszaki imaistentisztelete. Az áldozati istentisztelettel (mise) és a szakramentális-mimetikus rítusokkal (szentségek, szentelmények, processziók) együtt a zsolozsma adja ki a voltaképpen, vagyis az Egyház által hivatalosan magáénak elismert liturgia teljes anyagát, ez tölti ki a liturgikus nap legnagyobb részét, és az összes szertartástípus közül messze a legtöbb dallamot és szöveget hordozza.

Alapja eredetileg mindenütt, nyugaton pedig mindmáig a zoltárok meghatározott rendben való imádkozása. Ami a nyugati hagyományt illeti: ebben jóllehet kissé eltér a zoltárok beosztásának eredetibb, úgynevezett szekuláris (világi) rendje, amelyet az egyházmegyék használnak, az úgynevezett monasztikustól, amelyet a bencés regulát követő intézmények alkalmaznak, alapelveik megegyeznek, és éppen a bencés alkalmazás tanúskodik arról, hogy az alapját képező gyakorlat legkésőbb a VI. századra hagyománnyá szilárdult. Mindkettőre jellemző, hogy a 150 zoltárt hetente el kell imádkoznia a zsolozsmát végző közösségnek, és hogy a zoltárok nagyobb részét számsorrendben előrehaladva (*psalmodia currens*), kisebb részét tartalmi alapon kiválogatva („zoltárperikópák”) recitálják. A világi beosztás lényege az, hogy a Zoltárok könyvének első, terjedelmesebb szakaszát (1–108) a virrasztó zsolozsmában (matutínium), második, rövidebb szakaszát (109–150) pedig az alkonyati zsolozsmában (vesperás, vecsernye) végzik, kihagyva a sorból azokat a zoltárokat, melyek a többi órában perikópa-szerűen hangoznak el. Formailag a zoltárok közé sorolódnak azok az ó- és újszövetségi énekek (kantikumok) is, amelyek szilárdan beépülnek a heti zoltározás rendszerébe. A zsolozsma alapelve tehát az egyes zoltárok és kantikumok naphoz és órához rendelése. Ez a teljes szekuláris hagyományban azonos módon történt a legkorábbi forrásoktól a XX. század elejéig.

A liturgikusan beosztott zoltárokhoz további, nagyrészt magukból a zoltárokból származó tételek járulnak: antifónák, amelyek a zoltárok előtt és után szólnak meg és meghatározzák a zoltárrecitáció tónusát, rezponzóriumok, amelyek a matutínium olvasmányait követik, és verzikusok, amelyek a órák egyes szakaszai között jelennek meg. Ezek a tételek biztosan igen koraiak, szorosan kapcsolódnak a zoltárok elrendezéséhez, és az egész nyugati hagyományra érvényes készletet alkotnak, de válogatásuk, elrendezésük a helyi hagyományoknak, úgynevezett úzusoknak megfelelően eltér.

Az anyag legújabb rétegét a már nem zoltárszövegű tételek: kapitulumok (rövid bibliai buzdítások), himnuszok és könyörgések alkotják. Ezekkel válik teljessé az építmény, amelyet liturgikus értelemben pszaltériumnak nevezünk: a 150 zoltár napok és órák szerint elrendezett, kiegészítő tételekkel ellátott sorozata. Mivel a napi zsolozsma összességének mintegy felét képezi a matutínium, amelyet elvileg éjszaka vagy hajnalban, és ezért inkább helyhez kötötn kell végezni, széles körben elterjedt a gyakorlat, amely külön kötetbe utalja a virrasztó zsolozsmát tartalmazó éjszakai zoltároskönyvet (nokturnále), és ezzel karcsúbbá teszi a nap közben s ezért kevésbé helyhez kötötn használt nappali zoltároskönyvet (diurnále).

A pszaltérium önmagában is elegendő a teljes zsolozsma végzéséhez, és elképzelhető, hogy a forrásokkal nem adatolt, legkorábbi időkben nem volt különösebb tekintettel az egyházi évre. Inkább a folyamatos istentiszteletet, a nap és a hét megszentelését szolgálta, valamiféle kultikus „alapjératot” biztosított. A forrásokkal megközelíthető időszakban viszont egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az év, mind ami a karácsonyi és a húsvéti ünnepekört (temporále), mind ami a szentek ünnepeit (szanktorále és kommúne) illeti. Ezek a zoltárbeosztáson nem változtatnak, de kiegészítő tételek hatalmas és változatos készletét ihletik, amelyek minden lehetséges alkalommal helyére lépnek a pszaltérium eredeti, úgynevezett pszalmikus tételeinek, a legeredetibb réteget a gyakorlatban háttérbe szorítva.

Állandó (ordinárium) és változó (proprium) részek viszonya ezért a zsolozsmában alapvetően különbözik attól, amit a misében tapasztalunk. Míg a mise szerkezete kétrétegű, és a két réteg közül —a kánont és környezetét nem tekintve— elsődleges a proprium, addig a zsolozsma háromrétegű: napi szinten ismétlődő (ordinárium), heti szinten ismétlődő (pszaltérium) és éves szinten ismétlődő (proprium) anyagokat tartalmaz, melyek közül éppen a köztes réteg, a pszaltérium az elsődleges. Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy a zsolozsma szerkezetének, szellemiségének, jelentőségének megértéséhez a pszaltériumon keresztül vezet az út. A zsolozsma ordináriuma nem egyéb, mint a pszaltérium aprólékos kidolgozása, propriuma pedig ugyanezen pszaltérium ellátása egy nagyszabású alternatív tételkészlettel. Így nő ki a történelem folyamán az ós-zsolozsmáskönyvből, a pszaltériumból az év egészét lefedő zsolozsmáskönyv, amelyet összefoglalóan breviáriumnak hívunk.

Az esztergomi forrásanyag

A teljes zsolozsma és azon belül a pszaltérium helyi és intézményi „egyéniségét” a zsoldárokhöz rendelt tételek változtatása, sorrendje, szöveg- és dallamváltozata adta. Hogy a zsolozsma változatokban élt, az nemcsak természetes következménye annak, hogy a liturgia központi irányítás nélkül, nagy területen hagyományozódott egy döntően orális kultúrában. Legalább ilyen jelentős tényező volt a helyi változatokhoz való tudatos ragaszkodás, a különbségek számontartása, rögzítése, szokásként, úzusként való elsajátítása és gondos továbbadása nemzedékről nemzedékre. A liturgiaváltozat a középkori közösségek önazonosságának hordozója és jele volt, amely soha nem került ellentétbe a tágabb halmazzal, az úzusokat magába foglaló nyugati vagy római rítussal.

A középkori Magyarország liturgikus forrásanyaga a mostoha történelmi körülmények miatt mérhetetlen károkat szenvedett, e viszonylag kevés emlék mégis elegendő ahhoz, hogy az egykori valóság minden lényeges mozzanatáról legyenek megbízható adataink. Köszönhető ez annak, hogy míg Európa más területein egy-egy egyházmegyének van úzusa, a nagyobb térségeket összefogó úzusok kifejezetten ritkák, az országos liturgiaváltozatok pedig rendszerint késői fejlemények, Magyarországon valószínűleg már az államalapítás korában arra törekedtek, hogy az egész királyság az érseki szék és az első főváros, Esztergom gyakorlatához igazodjék. Ha ez nem is jelentett olyan fokú egységességet, amelyet a könyvnyomtatás és az újkori egyházi hivatalosság tudott biztosítani, elegendő volt ahhoz, hogy a magyar zsolozsmaforrások biztosan elkülöníthetők legyenek a külföldiektől. Magyarországon belül is egyértelműen azonosítható az a központi vonulat, amely az esztergomi székesegyházra és az őt hűségesen követő intézményekre jellemző.

Az elmúlt mintegy fél évszázad kutatása a zenetudomány felől közelítette meg ezt a forrásanyagot, hiszen a középkori magyar zenetörténet hangjelzett emlékeinek zöme liturgikus, és azon belül is zsolozsmáskönyv. Ugyanakkor a téma kutatói —széles látókörűeknek, elkötelezettségűeknek és népzenei-néprajzi tájékozottságuknak köszönhetően— soha nem hagyták figyelmen kívül a zenei anyag szövegháttérét és liturgikus környezetét, így ma nemzetközi viszonylatban is az esztergomi zsolozsma rendszere és készlete az, amelyről a legmegbízhatóbb tudással rendelkezünk.

Mégis mást jelent egy egész, középkori állapotában meglehetősen nagy kiterjedésű ország zsolozsmájának teljességre törő kutatása és annak az élethelyzetnek a megközelítése, amelyben az esztergomi zsolozsma változásban létezett. Az első esetben források és változatok sokasága hozza létre az összképet, míg a második esetben annak az egyes embernek és közösségének a helyzetébe kívánunk behelyezkedni, akinek tudatában egyetlen, a legapróbb részletig beidegzett szokásrend élt, aki minden tételt egy bizonyos változatban ismert és adott tovább. Ezért arra törekedtünk, hogy az általában vett magyar zsolozsmahagyománytól elkülönítsük a központi, esztergomi vonulatot. A szertartásrend, a szövegek és a dallamok megállapításánál is azokat a forrásokat részesítettük előnyben, amelyekről föltételezhető volt, hogy a székesegyház szokását képviselik. Megerősítette ennek létjogosultságát az, hogy az így megállapított forráscsoport a XIII. századtól a XVI. század végéig figyelemreméltóan megegyezett, azaz a liturgikus, szövegi és zenei tartalom igazolja, hogy azonos részahagyományt képviselnek.

Önálló kutatásokat egyrészt a himnuszdallamokkal, másrészt a zsolozsma ordináriumával kapcsolatban folytattunk. Az előbbiekre azért volt szükség, mert a himnuszosokat a legmegbízhatóbb breviáriumok és antifonálék nem látták el kottával, a rendelkezésünkre álló pszaltériumok és himnáriumok pedig nem elég reprezentatívak, illetve hiányosak. Ebben a helyzetben váratlan segítséget jelentett az úgynevezett Oláh-pszaltérium, egy, Oláh Miklós esztergomi érsek közvetlen környezetéből származó, kéziratos kottával ellátott nyomtatvány fölfedezése, amely a korábbiól ismert Budai pszaltériummal összevetve már megbízhatóan tanúskodott az esztergomi himnuszdallamokról. A kishórák és a vasárnapi laudes himnuszdallamához így sem áll rendelkezésünkre fősodorbeli forrás.

A zsolozsma ordináriumát éppen azért nem rögzítik pontosan a könyvek, mert annyira közismertnek tartják. Ide tartoznak a hórák megkezdése és befejezése, a matutinum áldásai, a nagybőjti köznapok hóráiban mondott précesz és bűnbánati zsoldárok, a megemlékezések vagy másként szuffrágiumok változtatása és rendszere, a prima és a kompletórium egyes szakaszai és a primához kapcsolódó káptalantermi szertartás, a káptalan vagy *officium capituli*. Ezek a szövegek és a rájuk vonatkozó tudnivalók a breviáriumokban elrejtve, elő- vagy hátlapon, a liturgikus év néha váratlan részein és az ordináriuskönyvek fejezetei közt húzódnak meg.

A mérvadó források átvizsgálása során előkerült adatok végül itt is kölcsönösen támogatták egymást, így nem kellett lemondanunk az esztergomi zsolozsmaordinárium helyreállításáról. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy ezen a téren a források kevésbé bizonyultak „időtlennek”, mint a zsolozsma törzsanyagánál: állást kellett foglalnunk egyik vagy másik korszak elsőbbsége mellett. A matutinum áldásainál és a précesznél azt a legkésőbb XV. századi gyakorlatot részesítettük előnyben, amelyet számos kézirat és az összes nyomtatvány egybehangzóan képvisel, a szuffrágiumokról pedig, jóllehet biztosan végezték őket, nincs is adatunk a XV. század előtről. Az *officium capituli*-t viszont XII. századi források szerint közöltük, mert a szertartás értelme, jelentősége a XV. századra nyilvánvalóan elhomályosult. Eredetileg az aznap tisztelt szentek jegyzékének olvasása (*martyrologi-*

um), a napi munkák számbavétele (*collatio*), a regula vagy szabályzat egy fejezete és a közösség halottjairól való megemlékezés (*necrologium*) azok a mozzanatok, amelyek köré a szertartás szerveződik, de kései breviáriumaink és ordináriuskönyveink már úgy tekintik az *Exsultabunt*-ot (ezt a nevet a kezdő verzikulusról kapták), mint a votív Mária-zsoltosma primáját kiegészítő jámbor imádságok sorozatát.

Kiadói megfontolások

Arra törekedtünk, hogy a közölt beosztás és tartalom az utolsó rubrikáig eredeti forrásból származzék, és egyedül az anyag megjelenítése legyen szerkesztői beavatkozás eredménye. Az alábbiakban azokat az eseteket foglaljuk össze és indokoljuk meg, ahol mégis a módosítás, kiegészítés mellett kellett döntenünk.

Szövegváltozatok

Ahol a források szövege nem volt tökéletesen egybehangzó, mindenekelőtt a himnuszoknál és egyes könyörgéseknél, ott valamiféle *textus receptus* kialakítására törekedtünk, azaz a rendelkezésre álló adatokat összevetve a legjellemzőbb, és azon belül nyelvileg, stilisztikailag legjobb olvasatokat válogattuk össze. Ez a *textus receptus* nem mindig jelenti az adott szöveg filológiai vagy esztétikai értelemben legjobb olvasatát, de mindig vállalható értelmű és színvonalú, és kétségtelenül legközelebb áll ahhoz, amit a középkori Esztergomban valaha használhattak.

Nem törekedtünk ilyen értelemben vett történeti hűségre a zoltárok szövegénél. A Vulgatában közölt, a Septuagintára épülő úgynevezett *Psalterium Gallicanum* liturgikus használata ugyanis töretlen a Szent Jeromos előtti időktől a XX. századig és részben máig. Normatív alakját a középkorban a párizsi egyetem filológusai állapították meg, majd lényegében ugyanez a szöveg vált kötelezővé a tridenti zsinat után, az úgynevezett *Clementina*-kiadásban. Az esztergomi források zoltárszövege ettől legföljebb jelentéktelen apróságokban tér el, és ezek sem biztos, hogy következetes, az egész úzusra jellemző szövegváltozatok. Ha tekintetbe vennénk őket, az inkább zavarná a liturgikus használatban élő zoltárszövegről kialakult egységes benyomást, ezért mind a 150 zoltárt abban a *Clementina*-változatban adtuk közre, amely a római és a szerzetesrendi breviáriumokba is bekerült, de a köteteinkben egyébként érvényesített helyesírással és központozással. Közvetlen forrásként a *Breviarium Monasticum* egyik gondos kivitelű, XX. századi kiadását használtuk, mert a római breviáriumokkal szemben nemcsak a zoltárok mediációs formuláját (*), hanem flexáját (†) is jelöli.

Magyar fordítások és dallamaik

Amikor Magyarországon sor került a II. vatikáni zsinat által előírányzott liturgikus reformok megvalósítására, az előkészítő bizottságokban szerepet kapott a már említett zenetudósi kör is mint a magyar liturgikus örökség legavatottabb ismerője. Egy ideig elképzelhetőnek látszott, hogy a népnyelvűség bevezetése és a gyülekezetek bevonása a liturgikus énekbe összekapcsolódhat a középkori hagyományok föllevenítésével. Ebben a képlékeny időszakban születtek azok a kísérletek, amelyek a hagyományos bibliafordításokra és imádságos nyelvre tekintve próbáltak létrehozni egy nem idegenszerűen archaikus, mégis egyértelműen vallásos hangvételű magyar nyelvezetet.

Párhuzamosan zajlott a gregorián ének népnyelvű tételeinek zenei kialakítása, amely szerencsésen egyesítette a bensőséges anyagismeretet és a zeneszerzői invenciót. Ez az irány végül sajnos nem jutott érdemi befolyáshoz a liturgikus reform kivitelezésekor, de megjelent a 80-as években kiadott katolikus népénektárban, magáévá tette néhány szerzetesi közösség, és kibontakozott számos, világiak használatára szánt énekes zsolozsmáskönyvben. A magyar fordításokat és a hozzájuk kapcsolódó dallamokat ezekből a kiadványokból vettük át.

Ami a fordításokat, különösen a zoltárokéit illeti, nem választhatók el attól a történelmi helyzettől, amelyben fogantak. A fordítók az akkor hivatalosnak számító, a közkeletű héber szöveghez igazított *Neovulgata*-t tartották szem előtt, miközben fölhasználták a *Vulgata* régi magyar fordításait és helyenként alkalmazkodtak a liturgia és az egyházatyák sugallta értelmezéshez. Az archaikus nyelvi elemek megőrzése és modernizálása közti ingadozás sem volt megoldható következtelenségek nélkül. A köteteink jobb oldalán megadott szöveg ezért nem minden esetben fordítása, inkább funkcionális megfelelője a szemközti latin szövegnek. A ma használatban lévő zoltárfordítások közül biztosan ez áll legközelebb ahhoz a fordítói elgondoláshoz és stílushoz, amellyel a középkorban a latin liturgikus szövegekhez közelítettek, a dallamos tételek szövege ebből származik, és sokan tették magukévá az énekes zsolozsma keretei közt, ezért mindenütt tiszteletben tartottuk, csak az első kiadások íráshibáit, központozását és nyelvi egyenetlenségeit javítottuk ki. A fordítás következtelenségeinek védelmében magára a latin szövegre hivatkozhatunk: annak rangját, jelentőségét sem az átgondoltság vagy a nyelvi minőség, hanem a tartós liturgikus használat adta meg.

Dallamok és lejegyzés

A dallamváltozatok mindenütt egy bizonyos, a reprezentatív források valamelyikében megtalálható lejegyzést követnek. A kottagrafika a magyar gregoriánkutatásban és gyakorlati kiadásokban is bevált keverék-hangjelzés, amely egyesíti magában a modern (öt vonal, egyes hangok jelölése, időbeni előrehaladás balról jobbra) és a középkori kottairások (neumacsoportok összefoglalása, *virga* és *punctum* megkülönböztetése, abszolút hangmagasság) tulajdonságait.

A módosítójelek használatában a kódexeknek nem mindegyike következetes, és amelyik az, abban sem biztos, hogy a mai értelemben kell fölfognunk a módosítójelek használatát. Különösen érvényes ez az 5. tónusú rezponzóriumokra, amelyeknek lejegyzés szerinti hangzsvilágától a mai fül talán joggal idegenkedik. Verzusait egységes, a gyakorlatban kérélt értelmezésben közöltük, de a főrészeknél megtartottuk a forráshű állapotot. Mindazonáltal bátorítjuk a kötet használóit, hogy természetes zenei ízlésüknek megfelelően szabadon értelmezzék át az érintett helyeket.

A köznapi laudések és vesperások himnuszának dallama az eredeti lejegyzésekben nem tökéletesen azonos. Ennek oka az, hogy a középkori használók a himnuszt sokkal inkább recitatív műfajnak tekintették, mint mi. A dallam nem strófaszerkezet volt, amelyre változó szövegeket alkalmaznak, hanem recitációs tónus, amely hajlékonyan alkalmazkodik az éppen énekelt szöveghez. Ez lehet az oka, hogy ugyanaz a dallam ugyanabban a forrásban minden előfordulásakor kissé más alakban jelenik meg és a középkori források soha nem alkalmaznak metrikai elíziót, ezért a sorok szótagszáma nem azonos. Mivel e dallamokat a mai énekes kötött strófaszerkezetként fogja föl, a kétféle himnusz dallamot a *Magna Deus potentia*, illetve az *Aurora iam spargit polum* himnusz Oláh-pszaltériumbeli lejegyzéséhez normalizáltuk, a „többlet”-szótagokat pedig kurziváltuk.

A kompletórium *Salva nos* antifónájának három dallama közül a legkorábbról ismert, 4. tónusú változatot részesítettük előnyben.

A gyakorlati használatra való tekintettel a dallamokat tagolójelekkel is elláttuk. Ezek nem föltétlenül sugallnak megállást vagy levegővételt, inkább a dallamot alkotó egységeket, tagokat segítenek fölismerni. A tagolás mértéke és jellege erősen függ a stílustól, az éneklők számától és gyakorlottságától, fizikai adottságaitól, a beéneklendő tér méretétől. A jelek kitételekor a dallamokat még kevésbé ismerő, nagy létszámú karra és öblös térre voltunk tekintettel, tehát inkább több, mint kevesebb tagolást ajánlottunk. Más körülmények között ezek elhagyhatók vagy árnyalatnyi nyomatekók, késleltetések jelzésének tekintendők.

Helyettesítő tételek

Ha azt állítottuk, hogy a pszaltériumból elvégezhető a teljes zsolozsma, ez nem érvényes a liturgiátörténetnek arra az állapotára, amelyben az esztergomi úzus ténylegesen élt. Ekkorra már a temporále és a szanktorále teljes anyaga létrejött és használatban volt, az eredeti pszaltérium pedig mintegy a változó anyagok takarásában lapangott. A történelmileg hiteles esztergomi pszaltériumot számos ponton kellene saját tételekkel kiegészíteni már ahhoz is, hogy belőle az évközi zsolozsmát végezni tudjuk.

Kiadásunk egyik célja azonban az volt, hogy egy általánosan használható „alap”-zsolozsmáskönyvet adjon. Az ellentmondást történeti hűség és használhatóság között úgy oldottuk föl, hogy a változó anyagokat a lehető leghitelesebb helyettesítő tételekkel pótoltuk, így téve teljessé a órák szerkezetét. A helyettesítő tételek a hitelesség szintjei szerint a következők:

(1) Az esztergomi úzus saját anyagából kölcsönzött tételek a matutíniumok rezponzóriumai (*Domine ne in ira tua*-sorozat), a szombat esti Magnificat-antifóna (*Peccata mea*) és a matutíniumokra ajánlott általános könyörgés (*Omnipotens ... qui caelestia*). Esztergomban ezek a vízkereszt nyolcadát követő héten, az évközi idő kezdetén szólaltak meg először. A könyörgés hetenként változott, az antifóna és a rezponzóriumok viszont végigkísérték a vízkereszt és hetvenedvasárnap közti időszakot. E tételek különlegessége, hogy nem a matutíniumban éppen olvasott bibliai könyvből, hanem az aznapi matutínium zsolozsmájából veszik szövegüket, és hogy az egész hetet ellátják rezponzóriumokkal — más időszakokban ugyanazt a kilenc rezponzóriumot használja a vasárnap, majd hármasával, két ciklusban a rá következő köznapiok. Az órómai (Karoling kor előtti Róma-városi) gyakorlatban a zsolozsmaszereplőknek (*Responsoria de Psalmista*) sorozata a nyári időszakban is visszatér, valahányszor új bibliai könyvet kezdenek olvasni a matutíniumban. Régiségére utal az is, hogy a vasárnapi harmadik noktornusban fölhasználja a 23–25. zsolót, holott ezek a zsolozsmatörténet dokumentált korszakában már átkerültek a vasárnapi matutíniumból a primába. Mindez azt tanúsítja, hogy az úgynevezett *Psalmista*-historia egy eredeti, valaha kizárólagos évközi sorozat lehetett, amelyet csak utóbb szorított háttérbe a változó történeti anyag. Ezért tartottuk autentikus megoldásnak, hogy a pszaltérium törzsanyagához soroljuk.

(2) A kuriális úzus anyagából kölcsönzött tételek a szombat esti és a vasárnap reggeli kapitulum, valamint a hétköznapi Magnificat-antifónák. A vasárnapi kapitulumot Esztergomban eredetileg a napi szentlecke első szakaszából vették, Rómában viszont hetente ismétlődött az *O altitudo*, illetve a *Benedictio et claritas*. Eszter-

gomban a Magnificat-antifóna egész héten az előző vasárnapi evangélium szövegét használta, míg más hagyományokban a hétköznapi Magnificatok a Benedictushoz hasonlóan a kanticum szövegéből kiemelt vagy azt parafrázáló tételeket kaptak, meglehetősen változatos válogatásban és elrendezésben. Közülük azért választottuk —a dallamokat illetően magyarországi ferences közvetítéssel— a kuriális hagyományt, mert a magyar liturgia-történet nem zárult le az esztergomi úzus 1630-as föladásával. Utána még közel 350 évig a kuriális liturgiát végezték Magyarországon, és ezt egy nem muzeálisnak szánt kiadványban helytelen volna figyelmen kívül hagyni. A kuriális mintegy Magyarország második úzusának minősül.

A kuriális vagy római kölcsönzések az említett okból nem szorítkoznak a helyettesítő tételekre. A *Breviarium Romanum*-ból vettük át a napi zsolozsma előtt és után mondandó imákat (*Aperi Domine, Sacrosanctæ et individuæ*), a matutínium 7–9. áldásainak alternatív sorozatát arra az esetre, ha nem homíliához mondják őket (*Ille nos benedicat* stb.), a közgyónás és a feloldozás szövegét (*Confiteor, Misereatur, Indulgentiam* — a magyar források ezeket általában nem írják ki, és ahol igen, ott sem egységes szöveggel), az *officium capituli* rövid olvasmányait és számos rubrikát olyan tételek előtt, amelyeknél az esztergomi rubrikaanyag hiányos. Végül nem szerettünk volna lemondani két jellegzetes, az újkorban közkedvelté vált kuriális mozzanatról: a négy záró Mária-antifónáról (*Alma Redemptoris* stb.) és a kompletórium előtt mondott rövid olvasmányról (*Sobrii estote*).

E döntéseink néhány esetben különös anakronizmusokhoz vezettek: egyes rubrikák X. Leó és X. Pius pápákat, majd Jézus Szíve ünnepét emlegetik középkori esztergomi környezetben. De hangsúlyoznunk kell, hogy nem történelmi rekonstrukciót, „kosztümös” liturgiát szerettünk volna adni, hanem megeleveníteni, hogy milyen lett volna az esztergomi liturgia, ha —kihasználva a tridenti zsinat után följánlott lehetőséget— megéri a XXI. századot.

(3) Korábbi gyakorlati kiadványokból kölcsönöztük a vasárnapi Benedictus- és Magnificat-antifónát. Esztergomban és egész Európában mindkettő a napi evangélium szövegét használta volna, de az órómai hagyomány *Alleluia*-val énekelte őket. A Benedictushoz egy ilyen órómai tételt elevenítettünk föl a Premontrei diurnále alapján, míg a Magnificathoz egy Esztergomból nem adatolt, és dallamváltozatát tekintve is különleges tételt, a 4. tónusú *Tua est potentia*-t rendeltük. Ezt az antifónát, amely más úzusokban októberi szombatokhoz kötődik vagy békéért mondott megemlékezés és általában 1. tónusú változatban éneklék, a *Népszolozsmák* című kötet szerkesztői alkalmazták először, tudomásunk szerint premontrei forrásból.

A kölcsönzések sajátos esete a könyörgéseké. Állandó könyörgése a zsolozsmában egyedül a primának és a kompletóriumnak van, minden más esetben a napi vagy az előző vasárnapi mise kollektáját kellene imádkozni. A prima és a kompletórium mintájára rendeltünk saját, Krisztus szenvedéstörténetének harmadik, hatodik és kilencedik órájára utaló könyörgéseket a többi kishórához az egyik legismertebb magyarországi liturgikus könyvből, a Pray-kódexből.

A többi könyörgést a római rítusú imaanyag elsődleges forrásából, a *Sacramentarium Gregorianum*-ból emeltük ki, amely reggeli és esti imák címmel asszignáció nélkül kínál egy bő sorozatot kéttagú orációkból. A készletet sorban, kettesével rendeltük a laudesekhez és a vesperásokhoz, hármat-hármat pedig választható tételként a kishórákhoz. Hitelességükhöz, ősiségükhöz nem fér kétség, de egyszerűek, és így jól illeszkednek a pszaltérium eredeti, dísztelen anyagába. Bármikor lecserélhetők a napi kollektára, mint ahogy a többi helyettesítő tétellel sem kívántuk megakadályozni, hogy ha rendelkezésre áll, az esztergomi úzus saját, változó tételét használja a zsolozsmázó.

Olvasmányok

Az egyetlen tételtípus, amelyet természetéből adódóan nem tudunk helyettesíteni, a matutínium olvasmányai voltak. Az „ős-zsolozsma” ugyanis, amelynek alapja a zoltároskönyv, a teljes Bibliával egészül ki mint olvasmányoskönyvvel. Az eredeti elgondolás szerint ahogyan a zoltárokat hetente, úgy a bibliai könyveket (az evangéliumok nélkül) évente kellene végigolvasni. A nokturnále végzéséhez ezért legalább egy Bibliára van még szükség. A liturgikus bibliaolvasás lényegében folyamatos (*lectio continua*), de a könyvek sorrendjét egy mára feledésbe merült, eredetileg talán észak-afrikai kánon szerint állapítja meg. Tavasszal, vagy pontosabban hetvenedvasárnap kezdődik, majd a karácsonyi és a húsvéti ünnepkörben megszakítja a folyamatos olvasást úgy, hogy az előkészületi időszakokban egy-egy tartalmi alapon kiválasztott prófétát, majd az ünnep után újszövetségi könyveket olvastat. Hagyományos rendszere a következő:

- (1) Hetvenedvasárnaptól feketevasárnapiig: Mózes könyvei, József, Bírák, Rút
- (2) Feketevasárnaptól húsvétig: Jeremiás és Siralmak
- (3) Húsvéttól pünkösdig: Apostolok Cselekedetei, Jelenések, katolikus levelek
- (4) Június–július: Sámuel, Királyok, Krónikák
- (5) Augusztus: Példabeszédek, Prédikátor, Énekek Éneke, Bölcsesség, Sirák Fia
- (6) Szeptember: Jób, Tóbiás, Judit, Eszter
- (7) Október: Makkabeusok
- (8) November: Ezékiel, Dániel, kispróféták

(9) Ádventtől karácsonyig: Izaiás

(10) Vízkeresztől hetvenedvasárnapig: páli levelek

A gyakorlatban a teljes anyag végigolvasása általában kivitelezhetetlen. A hagyományos rendszerhez való alkalmazkodás egyik módja, ha a zsolozsmázó az időszakoktól függetlenül *lectio continua*-t alkalmaz, egyszerűen folyamatosan olvassa a bibliai fejezeteket. A másik lehetőség, hogy részlegesen vagy szemelvényeket kiemelve, de az időszakra jellemző könyveket részesíti előnyben.

Vasárnaponként a bibliai olvasmányok kiterjedhetnek a második nokturnusra (ez az egyszerűbb, létező szokás), vagy az egyházatyáknak a naphoz, az időszakhoz vagy az esedékes bibliai könyvekhez kapcsolódó beszédeit, kommentárjait lehet olvasni. A harmadik nokturnusban azonban a napi miseevangéliumnak és egy róla szóló homíliának kellene megszólalnia, habár a halottas zsolozsma és a szent háromnap zsolozsmája arról tanúskodik, hogy a legkezdetlegesebb formában itt is lehetnek bibliai olvasmányok. A patrisztikus szövegek idővel ugyanolyan saját, úzsonként változó tételei lettek a zsolozsmának, mint az énekek és imádságok, de az első keresztény évezred forrásai még meglehetősen nagy szabadságot engednek meg „a szent atyáknak a naphoz illő olvasmányai” összeválogatásában.

A mutatók fölépítése és használata

A pszaltérium köteteiben arra törekedtünk, hogy a középkortól máig terjedő liturgikus könyvkultúra szerkesztési hagyományainak ízléses és gyakorlatias összefoglalását adjuk. Ez az igény nem engedte meg, hogy az oldalképet megterheljük a liturgia végzése során szükségtelen adatokkal. Azt is érzékeltetni kívántuk, hogy a zsolozsma szöveg- és dallamanyaga, elrendezése a liturgikus úzus nézőpontjából eredeti, önmagában áll. A liturgiában elfoglalt hely e szövegek és dallamok elsődleges létmódja: aki ebben a kultúrában él, az alapvetően nem bibliai idézeteknek vagy a gregorián zene darabjainak érzékeli őket, hanem meghatározott időhöz és környezethez rendelt rituális megnyilvánulásoknak. Ezért az olvasó a köteteket forgatva abba a „naiv” középkori nézőpontba helyezkedhet vissza, mintha az esztergomi zsolozsma nem forráskutatás, elemzés és rendszerezés terméke lenne, hanem eleven, egyértelmű adottság, tételei pedig kizárólag a liturgia szabta összefüggések között léteznének.

A XXI. században azonban nem lett volna hiteles, ha a naiv tapasztalat mellett nem tesszük lehetővé a reflexiót. Ezt a célt szolgálják a mutatók: ide utaltunk mindent, ami a főszövegben rejtve maradt, de annak megismeréséhez, megértéséhez hasznos lehet. A mutatók a nokturnále és a diurnále teljes tételkészletét földolgozzák a következő négy megközelítésben:

(1) A betűrendes mutató elsősorban a szövegek liturgikus beágyazottságára hívja föl a figyelmet. Szándékosan szakítottunk a szertartáskönyvek mutatóira általában jellemző, műfajok szerinti beosztással, mert éppen azt szerettük volna megmutatni, hogy e szövegek, amelyekkel az európai hagyományban megszámlálhatatlan alkalommal és helyzetben találkozhatunk, milyen sokféleképpen, és mégis mennyire egyértelműen kötődnek liturgikus funkciókhoz. A szövegek kurzív kezdőszavai után | jellel elválasztva a műfaj rövidítése áll, majd a tétel helyzete a zsolozsma rendszerében, az úgynevezett asszignáció a magyarországi antifónák- és rezponzóriumok összkiadásainak¹ jelölése szerint, a szükséges esetekben kissé kiegészítve. A * jelzéssel azokat a tételeket látjuk el, amelyek eredetileg nem részei az esztergomi zsolozsmahagyománynak, hanem kiegészítő szerepben illesztettük be őket. Az asszignáció után zárójelben adjuk meg a szöveg bibliai helyét (ha van ilyen) a nemzetközileg mértékadó Biblia-kiadás² rövidítési rendszere szerint, majd újabb | jel után következik a jelen kiadásban való előfordulások kötet- és oldalszáma.

(2) A bibliai helyek mutatója a bibliai eredetű liturgikus szövegeket, esetünkben főleg a zoltárokat és a zoltárokból vett tételeket közli a bibliai forráshelyek sorrendjében. Ez egyrészt megfelel a zsolozsmáskönyvekben bevett, úgynevezett *Index numericus psalmodorum*-nak, másrészt túlmutat rajta, mert kiterjed az összes többi tételre is. Szerepe más szempontból, de ugyanaz, mint a betűrendes mutatóé. Arra hivatott rávilágítani, hogy a liturgikus vagy a liturgia által akár csak megérintett érzékelésre a Biblia jelentős része liturgikus közvetítettségben hat, egy-egy szövegrészlet voltaképpen nem bibliai idézet, hanem szöveg, dallam és asszignáció megbonthatatlan egysége. Centonizált, kihagyásos, vagy jelentéktelen betoldásokat tartalmazó szövegeket mint egyenes idézeteket rögzítettünk. (Az antifónák és a rezponzóriumok esetében az egyenes idézet sokszor nem a zoltároknál használt *Vulgata*-szövegből, hanem tőlük kissé eltérő *Vetus Latina*-változatokból származik.) A zárójeles *cf.* (*confer*) jelzést akkor alkalmaztuk, ha a szöveg parafrázis vagy legalábbis nyelvtanilag érdemben módosult a forrásszöveghez képest. Zárójel nélkül a *cf.* az adott szöveggel pontosan megegyező többi bibliai helyet vezet

¹ DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Monumenta Monodica Medii Aevi V. Antiphonen I–III*. Bärenreiter, Kassel—Basel—London—New York—Praha 1999; UŐK: *Responsories I–II*. Balassi Kiadó, Budapest 2013.

² Eberhard NESTLE — Kurt ALAND etc.: *Novum Testamentum Graece. 27. revidierte Auflage*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1989, 1993. 35*–36*.

be, ha vannak ilyenek, de az asszignációból egyértelmű, hogy a lehetőségek közül melyik áll a liturgikus tétel háttérében. Az olvasó kényelmére való tekintettel itt is megtartottuk a kötet- és oldalszámokat.

(3) A források mutatója a latin tételek szövegének és dallamának megállapításához közvetlenül használt könyveket és azok oldalszámait tünteti föl műfajonkénti csoportosításban. Ez a rész dokumentálja és teszi ellenőrizhetővé a pszalterium mögött álló kutatói tevékenységet, jóllehet nem terjed ki azokra a forrásokra, amelyek csak közvetve szolgáltatnak adatokat, mint például az ordináriuskönyvek³ vagy a legjellemzőbbnek ítélt változatok kiválasztásakor végül háttérben maradt zsolozsmáskönyvek. Mivel a hangjelzett tételeknek az elmúlt évtizedekben egymás után jelentek meg összkiadásai, amelyek segítettek hozzámérni közvetlen forrásainkat a magyar hagyomány egészéhez, referenciaképpen a himnuszoknál,⁴ antifónáknál és rezponzóriumoknál megadtuk a megfelelő összkiadások sorszámaival. Ugyanígy tettünk a könyörgéseknél a *Sacramentarium Gregorianum* összkiadásának⁵ sorszámaival, ahonnan például a teljes *Orationes vespertinales seu matutinales* című sorozatot kölcsönöztük.

(4) A magyar tételek latin megfelelőit egyrészt azért foglaltuk konkordanciába, hogy az előző mutatókat ne kelljen megismételniük a magyar tételkészlet kezdőszavaira vonatkoztatva. Másrészt ez a sorozat tölti be a magyar forrásjegyzék szerepét. A fordítások és dallamok ugyanis, amelyeket fölhasználtunk, jóllehet egyazon műhelyből származnak, az elmúlt mintegy 25 évben különböző, ma már nem mindig hozzáférhető könyvekben jelentek meg, készletük fokozatosan gyarapodott, és egy liturgikus reformelgondolás jegyében a zsolozsma hagyományos anyagát többé-kevésbé átdolgozott szerkezetben tartalmazták. Mi ezt a készletet helyeztük vissza abba a történelmi összefüggésbe, amelyből származott, a mutatóval ugyanakkor a kortárs forrásanyaghoz segítünk hozzámérni. A * szerepe ezúttal kissé megváltozik: eredetüktől függetlenül azokat a magyar tételeket jelöli, amelyek kiadásunkban jelennek meg először nyomtatásban.

Esztergomi recitációs tónusok

Források

Az esztergomi zsolozsma recitációs tónusaira vonatkozólag csak közvetett és részleges forrásanyaggal rendelkezünk, egyes tónusokról pedig egyáltalán nem maradt fenn hangjelzett emlék. Zene- és liturgiátörténetileg tökéletesen helytálló következtetések ezért nem vonhatók le, legföljebb valószínűsíthetők, de ebben az esetben is szükség van az összes hazai forrás szakszerű összevetésén túl a közép-európai párhuzamok széles körének vizsgálatára. A gyakorlatot azonban perdöntő adatok híján is megalapozhatja a legjobb és legjellegzetesebb források következetes és adaptív alapulvétele.

Két legfőbb ilyen forrásunk a csejochowai (Archivum Paulinów R. 583 [olim: I-215] 133^r-137^r) pálos kantuála a XVI. századból, amely az egyszerűbb és az ünnepélyesebb zoltártónusokat is tartalmazza, valamint a szintén pálos újhelyi processzionále (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Oct. lat. 794 34^r-44^r) 1644-ből a zoltárok mellett még az olvasmányok, a kapitulum, a verzikulusz és a könyörgések tónusaival. E viszonylag kései és csak közvetve esztergomi dallamok hitelességét a középkori magyar hagyományra vonatkozóan kiegészítő adatokkal összevetve ítélni lehetjük meg.

Azokat a tónusokat, amelyeket írott emlékek alapján nem tudunk rekonstruálni, a gregorián ének „római”, azaz a XX. században főként a solesmes-i iskola működése nyomán összeállított szerkönyveiből vesszük át. Ilyenek a zsolozsma bevezető versei, az abszolúciók, az áldások, a précesz, a Benedicamusok stb., de —jóllehet az újhelyi processzionále is ad egy-egy változatot— hasznosnak láttuk közölni a kapitulumok, verzikuluszok és orációk ma közismert tónusát is.

E néhány tónus átvételénél fontosabb, hogy a solesmes-i kiadványokból merítjük azokat az elveket, amelyeknek segítségével a magyar forrásanyag dallamait a tényleges szövegekre alkalmazzuk. Ezek az elvek bizonyos esetekben ugyan nem felelnek meg a középkori forrásokból kiolvasható gyakorlatnak, de nagyobb fokú egységességük, következetességük miatt, és mert szöveg és dallam viszonyának újkori érzékeléséhez közelebb állnak, követésre érdemesek.

Alapfogalmak

Hangnemek

T ó n u s A gregorián ének tételei a későbbi európai zene dūr–moll skáláitól részben eltérő szemléletű hangnemi rendszerbe illeszkednek. A hangnem eredetileg meghatározott zenei formulakészlet is takar, de formulakészlet és hangnem viszonya nem minden gregorián műfajban és nem minden korban egyformán szoros. E hangnemeket nevezük tónusoknak vagy módusoknak. Ezek alkotják alapját a többszólamú zene modális vagy egyházi hangnemeinek (dór, fríg, líd, mixolíd stb.) is. A gregorián ének nyolc ilyen hangnemet használ. Sorozatuk a zoltározásnál kibővül a rendszerbe nem teljesen illeszkedő ún. *tonus peregrinus*-szal és *irregularis*-szal.

³ Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 73 1^r-38^v; FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis*. Argumentum, Budapest 2009; *Ordinarium officii divini secundum consuetudinem metropolitane ecclesie Strigoniensis*. Nagyszombat (Trnava) 1580.

⁴ RAJECZKY Benjamin: *Melodiarium Hungariae Mediæ Ævi I. Hymni et Sequentiæ*. Editio Musica, Budapest 1956¹. 1982² I. 1–50. (hymnuszok).

⁵ Jean DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III*. Éditions Universitaires, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28).

F i n á l i s | A tónusok alaphangja, újkori kifejezéssel tonikája a finális. Az adott tónushoz tartozó dallamok ezen a hangon végződnek, a tónus részben ennek alapján azonosítható. (Megjegyzés: a zsolnártónusok záróformulája, a differencia [ld. alább] viszont nem mindig a finálison zár.) A gregorián ének négy finálist használ: a *d*, *e*, *f* és *g* hangokat. A nyolc tónus kettesével ezekhez rendelődik, azaz *d* az 1–2., *e* a 3–4., *f* az 5–6. és *g* a 7–8. tónus finálisa. A finálisok a gyakorlatra nézve nem jelölnek abszolút hangmagasságot: a mély járású 2. tónust följebb (pl. terccel), a magas járásúakat lejjebb (pl. a 3-at, az 5-et és a 8-at terccel, a 7-et kvarttal) szokás transzponálni.

T ú b a | A finálistól különböző, ahhoz képest magasabb hang a recitálóhang, a tuba vagy ténor, amely az újkori terminológia dominánsának felel meg. Az adott tónushoz tartozó tételeknek ez képezi mintegy dallami tengelyét, a dallam ezen állapodik meg vagy ezt járja körül, a recitációs tónusoknak pedig ez a tartott, a szöveg nagy részét hordozó hangja. A finális és a tuba által közrefogott hangköz jellemző a tónusra: a páratlan számú tónusoknál ez rendszerint nagyobb, a párosaknál kisebb. A finális és a tuba közti távolság egyszersmind jellemző a tónus dallammeneteire, hangterjedelmére, „járására”. Ennek alapján különböztetünk meg az azonos finálishoz tartozó tónusok között autentikus és plagális változatokat. Az autentikus tónusok a páratlan számúak, a plagális tónusok a páros számúak. Az autentikus hangnemek a finális fölötti hangkészletet használják, míg a plagálisok inkább körüljárják a finálist (általában kvart hangterjedelemben). Összességében tehát egy-egy dallam tónusát a finális, a tuba és a hangkészlet teszi fölismerhetővé. A tónusok e szempontból így összegezhetőek:

1.	d	(a)	autentikus	dór
2.	d	(f)	plagális	hipodór
3.	e	(c)	autentikus	fríg
4.	e	(a)	plagális	hipofríg
5.	f	(c)	autentikus	líd
6.	f	(a)	plagális	hipolíd
7.	g	(d)	autentikus	mixolíd
8.	g	(c)	plagális	hipomixolíd

A recitáció elemei

A recitációs tónus mint dallamváz fölépítését a szöveg természetes, nem elsősorban nyelvtani, hanem inkább fonetikus-ritmikai tagolása határozza meg. A recitáció egysége prózai vagy annak tekintett szövegeknél a mondat, zsolnárokknál és kantikumoknál a zsolnártvers. A zsolnártvers hagyományosan két tagra, azaz félversre bomlik. A két tagot a liturgikus könyvekben * (*asteriscus*) jel választja el egymástól. Ha a zsolnártvers hosszú, az első tagot további két tagra lehet bontani. E két tag határát az újkori szokás szerint † jelzi. (A versbeosztás és a két vagy három tagra való fölosztás nem mindig felel meg a héber zsolnárt hangszűzszámú metrikai felépítésének.) Az egységeket elsősorban a túbán énekeljük, az alegység végét és bizonyos helyzetekben az elejét viszont sajátos, a tónusra jellemző dallami formulák különböztetik meg. Voltaképpen ezek határozzák meg a recitációs tónus jellegét, és ezekben mutatkoznak meg az adott tónushoz tartozó történelmi változatok is.

I n í c i u m | A recitáció egységeit jellegzetes, általában fölfelé ívelő dallamformulával kezdjük: ez az incíium, amely a túbát készíti elő, többnyire mintegy arra vezet föl. Nem elmaradhatatlan része a tónusoknak: néhány recitív műfajban eleve a túbán kezdődik a recitáció. Zsolnártározáskor csak a zsolnárt legelső félverse kap incíiumot; az evangéliumi kantikumok (és egyes hagyományokban az Atanáz-hitvallás) ünnepélyesebb tónusaiban viszont minden zsolnártvers első félverse incíiummal indul. Az esztergomi és pálos zsolnártónusokban az incíium — a *tonus peregrinus*-t kivéve — mindig alulról közelíti meg a túbát, és az első két szótagra terjed ki. Az incíium a 2. tónusban a finális alatt, a 4–6. és a 8. tónusban a finálison, az 1., a 3. és a 7. tónusban afölött indul. Ha a zsolnárt első félverse túl rövid, vagy az antifóna intonálása megegyezett a zsolnárt kezdetével, az incíium elmarad. Erre utal a félvers előtti (!) jelzés, illetve a zsolnártak az antifónával azonos szavai után elhelyezett, piros †.

M á s o d i n í c i u m | A recitációs egység második tagja, azaz zsolnároknál és kantikumoknál a második félvers általában magán a túbán kezdődik. Egyes tónusokra, illetve egyes hagyományokra mégis jellemző, hogy ezeket egy második, általában rövidebb másodincíium vezeti be. Az esztergomi dallamok esetében a másodincíium csak az 1. és a 6. zsolnártónusra, illetve az evangéliumi kantikumok ünnepélyesebb tónusaira jellemző. A másodincíium a második félvers első szótagját indítja egy vagy két hanggal a tuba alatt. Elmaradására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az incíiuméra.

F l e x a | Ha az első tagot hosszúsága miatt két szakaszra bontjuk, akkor közülük az első végén, azaz a † előtt a dallam lelép a túbáról. Ez a lelépés mindig az utolsó hangsúlyos szótag utáni egy vagy két hangot érinti. Ezt a lehajlást nevezzük flexának. Egyes tónusok (pl. a prefációkéi) ismerik a másodflexa fogalmát is, a zsolozsma zsolnártározásában azonban nem találkozunk ilyennel.

M e d i á c i ó | A recitációs egység első tagjának vége a *-gal jelölt mediáció vagy *metrum*. A mediációs formula több hangra kiterjed és jellemző a tónusra, de gyakran előfordul, hogy két különböző tónus azonos mediációt használ (Újabb, magyar szövegekhez szánt tónusainkban viszont kifejezett tendencia a hasonló mediációk szándékos elváltoztatása annak érdekében, hogy a tónus már az első félvers után egyértelműen azonosítható legyen). Ha a félvers kevesebb szótagból áll, mint ahány hangból (vagy hangcsoportból) a mediáció állna, a formula utolsó hangjai közül, visszafelé haladva éneklünk annyit, ahány szótagból a félvers áll. Kivételt képez a *Magnificat* intonálása, amelyet mediáció nélkül, csak incíiummal végzünk.

T e r m i n á c i ó | A recitációs egység befejezése a termináció (*punctum*). Az incíium, a flexa és a mediáció egy-egy tónusban mindig ugyanaz, de a termináció formulája a zsolnártározásnál többféle lehet. E formulákat nevezzük *differenciáknak*. A differenciák bősége tónusonként és hagyományonként erősen eltér, elméletileg az antifóna kezdőhangjához és incipitjének dallamához igazodik. A liturgikus könyvek rendszerint az antifóna után, az „euouae” (*saeculorum amen*) betűk fölé írva adják meg őket. A differenciákat a tónus száma és a differencia utolsó hangja alapján jelöljük. Ha több azonos tónusú differencia ugyanazon a hangon végződik, arab számokkal különböztetjük meg őket, de egy-egy dallamvonal szillabikus és hajlításos változatait egyazon szám alá soroljuk PAPP Ágnes rendszerezése szerint, ld. DOB-SZAY—SZENDREI: *Antiphonen* I. 117–122* Bärenreiter, Kassel—Basel etc. 1999. (MMMÆ V.). A szövegre való alkalmazás szempontjából (ld. alább) az egy tónushoz tartozó differenciák ugyanúgy viselkednek. Ha a második félvers szótagzáma kisebb, mint amennyit a differencia igényelne, a mediációnál írtak érvényesülnek.

Szövegre alkalmazás

A recitációs tónusok szövegre alkalmazásakor két elv érvényesül. A dallam egyrészt —főleg a túbáról fölfelé ellépő formuláknál— bizonyos mértékig alkalmazkodik a szöveg hangsúlyviszonyaihoz (akcentusos kadenciák), másrészt az egyes formulák „gépiesen”, azaz egységnyi

számú hangot (hangcsoportot) a megfelelő számú szótagra alkalmazva lépnek kölcsönhatásba a szöveggel (kurzív kadenciák). Ez igaz mind a mediációs, mind a terminációs formulákra. A formulák egy-egy szótagra eső hangjai nem vonhatók össze és nem bonthatók föl, azaz a két-három hangból álló (hajlításos) hangcsoportok is egy hangnak minősülnek recitációs értelemben. A prozódiai mozgástér nem nagy, hiszen a latin szövegekben a hangsúly mindig a szó vége előtti második (*penultima*) vagy harmadik (*antepenultima*) szótagon van. A szóhangsúlyt a liturgikus kiadványok a kettőnél több szótagú szavakon éles ékezzel jelölik. A kétszótagú szavakon nincs hangsúlyjel, mert ezek természetesen a szó elejét hangsúlyozzák. Az egyszótagú szavak a latinban vagy hangsúlyosak vagy (pl. az ún. partikulák) hangsúlytalanok, de a recitációban egyformán hangsúlytalanoknak számítanak. A középkori recitációban szokás volt külön dallami formulát fönntartani arra az esetre, ha a szakasz ilyen egyszótagú szóra végződik (*monosyllaba*), sőt tudós hajlamú tonáriusok ugyanígy kezelték a héber eredetű, ezért többségükben eredetileg véghangsúlyos szavakra végződő szakaszokat is (*Hebraica dictio*). A solesmes-i kiadványok azonban a zsol-tároknál eltekintettek ettől, és az egyszótagú szavakat hangsúly szempontjából mintegy összevonták a megelőző szóval. Ezt a gyakorlatot az esztergomi tónusok följújtásakor is átvesszük. A hangsúlyhoz való alkalmazkodás nem jelent többet, mint hogy a formula egyes hangjait megkettőzzük vagy elővételezzük, ritkábban vendéghangot iktatunk be. Hangot háromszorozni vagy négyszerezni a solesmes-i kiadványok elvei szerint nem lehet, habár ez a középkorban nem volt ismeretlen jelenség. Ha tehát két, a dallamot érintő hangsúly között több mint két szótagnyi távolság van, a formulát a hangsúlyokra való tekintet nélkül, kurzív kadenciaként illesztjük a szövegre. Ennek következtében az egyes formulák hangsúly szempontjából mindössze négy lehetőséget ismernek: a 2+2, 2+3, 3+2 és 3+3 szótagos végződéseket.

H a n g s ú l y | Hangsúlynak (*accentus*) nevezzük a formulák azon hangjait, amelyek lehetőség szerint a szöveg hangsúlyos szótagjára esnek. Egy-egy mediációs vagy terminációs formula legalább egy, legfőljebb két hangsúlyhangot tartalmaz. (Az incíumok csak ritkán és választható jelleggel, pl. a kantikumoknál alkalmazkodnak a hangsúlyviszonyokhoz.) A hangsúlyos szótagokat a XX–XXI. századi liturgikus könyvek félkövér szedéssel emelik ki. A hangsúly után egy vagy két további szótag következhet a szakasz vége vagy a következő hangsúly előtt. Ha a hangsúly után két szótag van és a hangsúly dallamhangja megismétlődik a rá következő szótagban vagy elővételezi azt, a félkövér szedés kiterjed a hangsúlyt követő szótagra is. Ha ugyanez a hang már a záróhang magasságát elővételezi vagy mindkettőtől különbözik, a szedésben nem különböztetjük meg. Az egyes tónusokhoz tartozó recitációs formulákra jellemző, hogy a mediációnál, illetve a terminációnál hány hangsúlyt vesznek figyelembe. Mint jeleztük, e tekintetben egyazon tónus különböző differenciái hasonlóan viselkednek. Esztergomban a mediációnál egyhangsúlyos a 2., a 4–5. és a 8., kéthangsúlyos az 1., 3. és a 6–7. tónus. A terminációknál egyhangsúlyos az 1–4., a 6. és a 8., kéthangsúlyos az 5. és a 7. tónus. A kantikumtónusok mediációi az 5. kivételével kéthangsúlyosak.

Á l h a n g s ú l y | Ha a hangsúlyos szótag a szakasz végét vagy a rá következő hangsúlyt több mint három szótaggal előzi meg, a latin hangsúlyviszonyoktól eltekintünk, és a szakasz vége vagy a következő hangsúly előtti második szótagon képezünk „álhangsúlyt”.

M e g e l ő z ő s z ó t a g | Azokat a szótagokat, amelyeknek dallama már a mediációs vagy a terminációs formulához tartozik, vagyis elmozdul a túbáról, de hangsúlyhoz nem kötődnek, megelőző szótagnak (*syllaba antecedens*) nevezzük. Ezek száma a hangsúly előtt 0-tól 3-ig terjedhet, kurzív szedéssel szokás őket megkülönböztetni. Ahogy a hangsúlyok száma, úgy a megelőző szótagoké is jellemző az egyes zsol-tártónusokra, habár itt lehet eltérés egyes differenciák között. Esztergomban a mediációnál nem használ ilyen szótagot az 1–3. és a 6–8. tónus, kettőt használ a 4–5. tónus. A legelterjedtebb terminációknál nem használ ilyen hangot a 2., az 5. és a 7. tónus, egyet használ a 3. tónus, kettőt az 1., a 6. és a 8. tónus, hármat a 4. tónus.

S e g é d h a n g | Az eddigiekből következik, hogy a szöveg hangsúlyviszonyaihoz való alkalmazkodás megkívánhatja, hogy a hangsúly után legfőljebb még egy segédhangot beiktassunk. A segédhang a hangsúlyra eső hangot, illetve (hajlítás esetén) a hangsúlyra eső hangcsoport utolsó hangját ismétli meg, máskor a hangsúlyhoz kötődő hajlításos formula első hangját vagy a szakasz záróhangját elővételezi. Ezt a hangot egyes kiadványok tónustáblázata üres hanggal jelöli, mi kisebb méretű hangjeggyel utalunk rá. A hangsúlyos formulát és annak segédhanggal elővételezett változatát a kotta fölött ^{TM} jellel kötjük össze.

V e n d é g h a n g | A középkori, így az esztergomi recitációs tónusok némelyikénél is előfordul, hogy ha a hangsúly után két hangsúlytalan szótagnak marad hely, akkor nem megkettőzzük ugyanazt a hangot vagy elővételezzük a következőt, hanem egy további, átmenő dallamhangot illesztünk be, amely viszont eltűnik, ha csak egy szótagnyi hely áll rendelkezésre a hangsúly után. A segédhangoknak ezt a sajátos esetét vendéghangnak nevezzük. Ilyen található az esztergomi 4. és 5. tónus mediációjában, illetve az 5. tónus és a *tonus peregrinus* terminációjában.

Az alábbi táblázatban a tónusokhoz minden esztergomi differenciát megadunk, de a példatárban csak a hétközi zsol-táranyagban szereplő differenciákat tüntetjük föl. Ezek alapján a többi differencia használatának logikájára is következtetni lehet. A hangsúlyt a kotta fölött ékezzel jelöljük, a segéd- és vendéghangokat kis kottafejvel. A tónus alatt föltüntetjük a hangsúlyoknak és megelőző szótagoknak az adott tónusra jellemző számát. A tónustáblázatot követő példatárban azt mutatjuk be, hogy az egyes mediációs és terminációs formulák hogyan viselkednek, ha a hangsúlyhang után egy vagy két szótag következik. A példatárban nem térünk ki külön az incíumokra és a megelőző szótagokra, mert azok a hangsúlyviszonyoktól függetlenül alakulnak.

Ünnepélyes tónusok

Sajátosan vannak kidolgozva, és egy-egy dallamhangyományra kiváltképp jellemzők az evangéliumi kantikumok dallamai. Mivel ezeket kevés számú szövegre alkalmazták, nem annyira recitációs tónusként, hanem inkább egyedi dallamként hatottak. Logikájuk megfelel a zsol-tártónusokénak, de általában díszitettebbek, több szótagra kiterjedő formulákkal, több incíummal, nagyobb hajlításokkal élnek.

A *Magnificat* kezdő félverse sajátosan viselkedik: négy szótagját rendszerint nem a mediáció, hanem az incíum hangjaira énekeljük. Mivel a *tonus peregrinus* a zsol-tárban kizárólag a 113. zsol-tárhoz kötődik, nincs ünnepélyes változata (Esztergomban nem is használták, csak pálos forrásokból és a magyar néphagyományból adatolt). Az ünnepélyes tónusoknak nincs flexája, terminációjuk pedig nem különbözik a zsol-tártónusokétól, ezért csak mediációval, a másodincíumig bezárólag közöljük őket.

További tónusok

A zsol-tárok és a kantikumok tónusai után tüntetjük föl a matutínium olvasmányai, valamint a prima (és a kuriális kompletórium) keretében használatos *lectio brevis* tónusát. A dallam egyhangsúlyos flexája és mediációja gyakorlatilag egyenértékű: a recitációs egység (mondat) tagolásainál felváltva alkalmazzuk őket. A mondat kezdetét követő első formula mindenképpen a flexa kell, hogy legyen, de nincs jelentősége

annak, hogy a kettő közül melyik formula előzi meg közvetlenül a terminációt. Az utolsó tagmondat eltérő formulával végződik attól függően, hogy kijelentő avagy kérdő modalitású. Az előbbi kéthangsúlyos, az utóbbi hangsúlyát három megelőző szótag készíti elő.

A verzikus dallama csak az utolsó szótagon mozdul el a túbáról, egyszerűsége miatt nem is illeszthető a több tagból álló recitációs tónusok rendszerébe. Valószínű, hogy a kishórák verzikusait Esztergomban, illetve a pálosoknál is egyszerű, az utolsó hangsúlyhang után lelépő kisterces zárlattal énekelték.

A könyörgésnél a bevezető dialógus (*Dominus vobiscum/Domine exaudi ...*, *Et cum spiritu tuo/Et clamor meus ...*, *Oremus*) és természetesen az *Amen* hangsúlyhangja előtt nincsenek megelőző szótagok. Mind a mediáció, mind a termináció egyhangsúlyos, két megelőző szótaggal. Az előbbi a szöveg minden tagolásánál megismétlődhet, az utóbbi a könyörgés saját szövegét, illetve konklúzióját (*Per Dominum ...*) zárja le.

Alkalmazás

A tónusok normatív alakjának megállapításakor néhány esetben eltértünk a pálos kéziratoktól. Az eredetik kötetünkben a „Fontes” (Források) fejezetben ellenőrizhetők. A dallamok időnkénti módosítását a következők indokolták: (1) Az eredetik nem egységesegek, választanunk kellett több egyenértékű megoldás közül. (2) Az eredetik hiányosak, az adatot pótolnunk kellett. (3) A pálos források rendhagyóan viselkednek a közép-európai környezethez, és —amennyire például introitus-verzusokból, verzusos antifónákból, a népi emlékezetből következtetni lehet— a vélhető esztergomi gyakorlathoz képest. (4) Rendszerszerűsége törekedtünk az egyszerű és ünnepélyes tónusok elkülönítésekor, az incíumok, segéd- és vendéghangok használatában, a hangsúlykezelésnél. (5) Tekintetbe vettük a XXI. században is közismert tónusok analógiáit és azt a több mint évtizedes gyakorlatot, amelyet az esztergomi tónusok föllevenítésében szereztünk.

Psalterium Strigoniense I Pars nocturnalis

The most ample and characteristic ceremony within the liturgical life of the European Middle Ages was the Divine Office. This regular service determined the daily rhythm of life for clerics and laymen alike. Its vast textual and melodic content made up the basic material of medieval learning.

The aim of the Monumenta Ritualia Hungarica (MRH) Series Practica I–II is to reconstruct and present the Psalter (making up the bulwark of the Divine Office) from the best sources of the Use of Esztergom in a bilingual edition. In Hungary there is a noteworthy tradition of Gregorian chant translated into the native language, stemming mainly from Protestants in the 16th and 17th centuries. It was after the Second Vatican Council that almost all the texts of the Psalter were translated into Hungarian, and the Gregorian melodies were perfectly applied to them with great musical skill, for the reinvigoration of the medieval Esztergom Use.

The Pars nocturnalis contains the nighttime services (matins) of the everyday canonical hours.

The Psalterium Strigoniense is compiled, edited and introduced by liturgical historian and Latin philologist, Miklós István Földváry (1978), senior lecturer of the Latin Department of the Faculty of Humanities at Eötvös Loránd University, leader of the Research Group of Liturgical History of the Centre for the Study of Religion at the aforementioned Faculty, and member of the Department for Sacred Music at the Liszt Ferenc Academy of Music (Budapest).

ISBN 978-963-446-737-3

9 789634 467373

MRH
SERIES
PRACTICA
1

Pars
nocturnalis

Psalterium
Strigoniense

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA • SERIES PRACTICA

Psalterium Strigoniense 1.

Pars
nocturnalis

Esztergomi
zoltároskönyv 1.
Nokturnále

Argumentum

Monumenta Ritualia Hungarica (MRH) Series Practica

Liturgy was probably the most universal communal factor of medieval and early modern Europe. It was the most important source of spiritual life for medieval man and its treasure of texts, melodies and gestures formed the basic knowledge that intellectuals acquired from their childhood and transmitted later to the illiterates.

However, this phenomenon, equally rich in texts, melodies and ceremonies, is currently hardly accessible by the modern man, partly because it is unedited, partly because it cannot be fully reconstructed even with the use of the available editions. Similarly to the Monumenta Ritualia Hungarica (MRH)—a sub-series of the Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum (BSMRÆ)—the Monumenta Ritualia Hungarica (MRH) Series Practica is based on strict scholarly principles, but strives to serve a practical purpose, namely to present the medieval liturgical books of Hungary in an easily accessible and understandable form. It will make it much easier to apply this material within the context of research, education, musical interpretation or even everyday ecclesiastical practice. From an educational viewpoint, sources and critical editions will be handled more reliably by a student trained in practical editions. A long-term goal of this series is to provide a starting-point for a revival of the Hungarian Church's peculiar heritage.

PSALTERIUM STRIGONIENSE I
Pars nocturnalis

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA

SERIES PRACTICA

Tomus I

Seriem redigit

Blasius Déri

Universitas de Rolando Eötvös nominata

Facultas Artium

Institutum Antiquitatis

Cathedra Litterarum Latinarum

[http:// latin.elte.hu/mrh](http://latin.elte.hu/mrh)

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA
Series Practica I

PSALTERIUM STRIGONIENSE

I

Pars nocturnalis

ESZTERGOMI ZSOLTÁROSKÖNYV

I

Nokturnále

Argumentum

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Latin Tanszék

BUDAPEST 2014

Készült az OTKA K 109058 (A nyugati liturgia változatainak kutatása. Szövegkiadás, történeti-összehasonlító elemzés, módszertan) programjának keretében és PUB-I 111113 (A középkori magyar zsolozsma pszaltériumának kétnyelvű, kottázott, gyakorlati használatra szánt kiadása) projektjének anyagi támogatásával.

OTKA

Kiadás, előszó, mutatók
FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Kottagrafika
CSONKA SZABINA BABETT

Közreműködött
SZOLIVA GÁBRIEL OFM

Lektorálta
DÉRI BALÁZS

ISSN 2060-6796
ISBN 978-963-284-576-0 Ö
ISBN 978-963-284-577-7

© Argumentum Publishing House, 2014
© Földvály Miklós István, Csonka Szabina Babett,
Szoliva Gábrriel OFM, 2014

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, microfiche, digital copy or any other means without written permission from the publisher.

PRINTED IN HUNGARY

INDEX TITULORUM

TARTALOMJEGYZÉK

Az MRH Series Practica sorozatról	V
The Objectives of MRH Series Practica	VI
Prooemium <i>Előszó</i>	VII
A pszalterium mibenléte és jelentősége	IX
Az esztergomi forrásanyag	XI
Kiadói megfontolások	XIII
Köszönetnyilvánítás	XX
Indices <i>Mutatók</i>	XXI
A mutatók fölépítése és használata	XXIII
Rövidítések	XXV
Index alphabeticus	XXXI
Index scripturalis	XLIV
Index fontium	LIV
Concordantia Hungarico–Latina	LIX
Ordinarium divini officii <i>A zsolozsma állandó részei</i>	1
Dominica <i>Vasárnap</i>	11
In primo nocturno <i>Első nocturnus</i>	14
In secundo nocturno <i>Második nocturnus</i>	29
In tertio nocturno <i>Harmadik nocturnus</i>	38
Te Deum <i>Isten, téged dicsérünk</i>	43
Feria secunda <i>Hétfő</i>	47
Feria tertia <i>Kedd</i>	69
Feria quarta <i>Szerda</i>	89
Feria quinta <i>Csütörtök</i>	108
Feria sexta <i>Péntek</i>	133
Sabbato <i>Szombat</i>	153

A borítón: az éjszakai zsoltározás (vasárnapi matutínium) sorozatát kezdő

1. zsoltár (*Beatus vir*) B iniciáléja, benne a hárfán játszó Dávid király:

Petrus Liechtenstein metszete az Oláh-pszaltériumból (2^r).

A fedélterv Hodosi Mária munkája.

Psalterium Strigoniense II Pars diurnalis

The most ample and characteristic ceremony within the liturgical life of the European Middle Ages was the Divine Office. This regular service determined the daily rhythm of life for clerics and laymen alike. Its vast textual and melodic content made up the basic material of medieval learning.

The aim of the Monumenta Ritualia Hungarica (MRH) Series Practica I–II is to reconstruct and present the Psalter (making up the bulwark of the Divine Office) from the best sources of the Use of Esztergom in a bilingual edition. In Hungary there is a noteworthy tradition of Gregorian chant translated into the native language, stemming mainly from Protestants in the 16th and 17th centuries. It was after the Second Vatican Council that almost all the texts of the Psalter were translated into Hungarian, and the Gregorian melodies were perfectly applied to them with great musical skill, for the reinvigoration of the medieval Esztergom Use.

The Pars diurnalis contains the daytime services (lauds, prime, tierce, sext, none, vespers, compline) of the everyday canonical hours.

The Psalterium Strigoniense is compiled, edited and introduced by liturgical historian and Latin philologist, Miklós István Földváry (1978), senior lecturer of the Latin Department of the Faculty of Humanities at Eötvös Loránd University, leader of the Research Group of Liturgical History of the Centre for the Study of Religion at the aforementioned Faculty, and member of the Department for Sacred Music at the Liszt Ferenc Academy of Music (Budapest).

MRH
SERIES
PRACTICA
2

Pars
diurnalis

Psalterium
Strigoniense

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA • SERIES PRACTICA

Psalterium Strigoniense 2.

Pars
diurnalis

Esztergomi
zsoltároskönyv 2.
Diurnále

Argumentum

Monumenta Ritualia Hungarica (MRH) Series Practica

Liturgy was probably the most universal communal factor of medieval and early modern Europe. It was the most important source of spiritual life for medieval man and its treasure of texts, melodies and gestures formed the basic knowledge that intellectuals acquired from their childhood and transmitted later to the illiterates.

However, this phenomenon, equally rich in texts, melodies and ceremonies, is currently hardly accessible by the modern man, partly because it is unedited, partly because it cannot be fully reconstructed even with the use of the available editions. Similarly to the Monumenta Ritualia Hungarica (MRH)—a sub-series of the Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum (BSMRÆ)—the Monumenta Ritualia Hungarica (MRH) Series Practica is based on strict scholarly principles, but strives to serve a practical purpose, namely to present the medieval liturgical books of Hungary in an easily accessible and understandable form. It will make it much easier to apply this material within the context of research, education, musical interpretation or even everyday ecclesiastical practice. From an educational viewpoint, sources and critical editions will be handled more reliably by a student trained in practical editions. A long-term goal of this series is to provide a starting-point for a revival of the Hungarian Church's peculiar heritage.

PSALTERIUM STRIGONIENSE II
Pars diurnalis

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA

SERIES PRACTICA

Tomus II

Seriem redigit

Blasius Déri

Universitas de Rolando Eötvös nominata

Facultas Artium

Institutum Antiquitatis

Cathedra Litterarum Latinarum

[http:// latin.elte.hu/mrh](http://latin.elte.hu/mrh)

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA
Series Practica II

PSALTERIUM STRIGONIENSE

II

Pars diurnalis

ESZTERGOMI ZSOLTÁROSKÖNYV

II

Diurnále

Argumentum

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Latin Tanszék

BUDAPEST 2014

Készült az OTKA K 109058 (A nyugati liturgia változatainak kutatása. Szövegkiadás, történeti-összehasonlító elemzés, módszertan) programjának keretében és PUB-I 111113 (A középkori magyar zsolozsma pszaltériumának kétnyelvű, kottázott, gyakorlati használatra szánt kiadása) projektjének anyagi támogatásával.

OTKA

Kiadás
FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Kottagrafika
CSONKA SZABINA BABETT

Közreműködött
SZOLIVA GÁBRIEL OFM

Lektorálta
DÉRI BALÁZS

ISSN 2060-6796
ISBN 978-963-284-576-0 Ö
ISBN 978-963-284-578-4

© Argumentum Publishing House, 2014
© Földvály Miklós István, Csonka Szabina Babett,
Szoliva Gábrriel OFM, 2014

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, microfiche, digital copy or any other means without written permission from the publisher.

PRINTED IN HUNGARY

INDEX TITULORUM

TARTALOMJEGYZÉK

Ordinarium divini officii <i>A zsolozsma állandó részei</i>	1
Dominica <i>Vasárnap</i>	32
Ad laudes <i>Laudes</i>	32
Dominica ad primam <i>Vasárnapi prima</i>	42
In feriali officio ad primam <i>Hétköznapi prima</i>	57
Officium capituli <i>Káptalan</i>	62
Ad tertiam <i>Tercia</i>	66
Ad sextam <i>Szexta</i>	72
Ad nonam <i>Nóna</i>	77
Ad vespervas <i>Vesperás</i>	83
Ad completorium <i>Kompletórium</i>	92
Feria secunda <i>Hétfő</i>	98
Ad laudes <i>Laudes</i>	98
Ad vespervas <i>Vesperás</i>	107
Feria tertia <i>Kedd</i>	114
Ad laudes <i>Laudes</i>	114
Ad vespervas <i>Vesperás</i>	123
Feria quarta <i>Szerda</i>	130
Ad laudes <i>Laudes</i>	130
Ad vespervas <i>Vesperás</i>	140
Feria quinta <i>Csütörtök</i>	147
Ad laudes <i>Laudes</i>	147
Ad vespervas <i>Vesperás</i>	157
Feria sexta <i>Péntek</i>	167
Ad laudes <i>Laudes</i>	167
Ad vespervas <i>Vesperás</i>	178
Sabbato <i>Szombat</i>	187
Ad laudes <i>Laudes</i>	187
Ad vespervas <i>Vesperás</i>	199

A borítón: a nappali zsoltározás (vasárnapi vesperás) sorozatát kezdő
109. zsoltár (*Dixit Dominus*) D iniciáléja, benne az Atya jobbán ülő Fiú:
Petrus Liechtenstein metszete az Oláh-pszaltériumból (77^r).

A fedélterv Hodosi Mária munkája.

Psalterium Strigoniense III Liber tonarius

The most ample and characteristic ceremony within the liturgical life of the European Middle Ages was the Divine Office. This regular service determined the daily rhythm of life for clerics and laymen alike. Its vast textual and melodic content made up the basic material of medieval learning.

The aim of the Monumenta Ritualia Hungarica (MRH) Series Practica III is to reconstruct and present the recitation tones of the Psalter (making up the bulwark of the Divine Office) from the available sources of the Use of Esztergom. However, this source material is actually non-existent: everything that can be used in a reconstruction is based on some late medieval and early modern data of the Pauline Order, the liturgy of which is closely related to the Esztergom Use. Any missing information was taken from 20th century liturgical publications of the Gregorian chant, established mostly by the school of Solesmes.

The Liber tonarius is compiled, edited, introduced and commented by liturgical historian and Latin philologist, Miklós István Földvály (1978), senior lecturer of the Latin Department of the Faculty of Humanities at Eötvös Loránd University, leader of the Research Group of Liturgical History of the Centre for the Study of Religion at the aforementioned Faculty, and member of the Department for Sacred Music at the Liszt Ferenc Academy of Music (Budapest), with the scholarly advisement of Ágnes Papp, researcher at the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences.

ISBN 978-963-446-737-3

9 789634 467373

Psalterium Strigoniense Liber tonarius

3

SERIES PRACTICA MRH

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA • SERIES PRACTICA

Psalterium Strigoniense 3.

Liber
tonarius

Esztergomi
zsoltároskönyv 3.
Tonárius

Argumentum

Monumenta Ritualia Hungarica (MRH) Series Practica

Liturgy was probably the most universal communal factor of medieval and early modern Europe. It was the most important source of spiritual life for medieval man and its treasure of texts, melodies and gestures formed the basic knowledge that intellectuals acquired from their childhood and transmitted later to the illiterates.

However, this phenomenon, equally rich in texts, melodies and ceremonies, is currently hardly accessible by the modern man, partly because it is unedited, partly because it cannot be fully reconstructed even with the use of the available editions. Similarly to the Monumenta Ritualia Hungarica (MRH)—a sub-series of the Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum (BSMRÆ)—the Monumenta Ritualia Hungarica (MRH) Series Practica is based on strict scholarly principles, but strives to serve a practical purpose, namely to present the medieval liturgical books of Hungary in an easily accessible and understandable form. It will make it much easier to apply this material within the context of research, education, musical interpretation or even everyday ecclesiastical practice. From an educational viewpoint, sources and critical editions will be handled more reliably by a student trained in practical editions. A long-term goal of this series is to provide a starting-point for a revival of the Hungarian Church's peculiar heritage.

PSALTERIUM STRIGONIENSE III
Liber tonarius

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA

SERIES PRACTICA

Tomus III

Seriem redigit

Blasius Déri

Universitas de Rolando Eötvös nominata

Facultas Artium

Institutum Antiquitatis

Cathedra Litterarum Latinarum

[http:// latin.elte.hu/mrh](http://latin.elte.hu/mrh)

MONUMENTA RITUALIA HUNGARICA
Series Practica III

PSALTERIUM STRIGONIENSE
III
Liber tonarius

ESZTERGOMI ZSOLTÁROSKÖNYV
III
Tonárius

Argumentum

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Latin Tanszék

BUDAPEST 2014

Készült az OTKA K 109058 (A nyugati liturgia változatainak kutatása. Szövegkiadás, történeti-összehasonlító elemzés, módszertan) programjának keretében és PUB-I 111113 (A középkori magyar zsolozsma pszaltériumának kétnyelvű, kottázott, gyakorlati használatra szánt kiadása) projektjének anyagi támogatásával.

OTKA

Magyarázatok, kiadás
FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Kottagrafika
CSONKA SZABINA BABETT

Szakértő
PAPP ÁGNES

Lektorálta
DÉRI BALÁZS

ISSN 2060-6796
ISBN 978-963-446-736-6 Ö
ISBN 978-963-446-739-7

© Argumentum Publishing House, 2014
© Földváry Miklós István, Csonka Szabina Babett,
Papp Ágnes, 2014

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, microfiche, digital copy or any other means without written permission from the publisher.

PRINTED IN HUNGARY

INDEX TITULORUM

TARTALOMJEGYZÉK

Esztergomi recitációs tónusok.....	5
Toni psalmodum.....	11
Toni sollemnes.....	17
Tonus lectionis, Tonus versiculi, Tonus orationis.....	19
Exempla.....	20
Fontes.....	46
Toni communes officii iuxta morem Romanum.....	72
In principio horarum.....	72
Toni versicolorum.....	74
Ad matutinum, Tonus absolutionum, Tonus capituli.....	75
Preces, Tonus orationum.....	77
Toni <i>Benedicamus Domino</i>	79
In fine primæ, In principio completorii.....	83
Tonus in directum.....	84
Appendix Függelék.....	85
Erdélyi <i>Te Deum</i>	87
A záró Mária-antifónák esztergomi változatai.....	91
A magyar hagyomány eltérő tételválasztásai.....	97
A <i>Salva nos</i> -antifóna dallamváltozatai.....	99
Pszaltériumi antifónák graduálváltozatai.....	100

A borítón: a szombati matutinumot kezdő 97. zsoltár (*Cantate Domino*)
C iniciais, benne palástba öltözött előénekesek az éneklőszéknél:
Petrus Liechtenstein metszete az Oláh-pszaltériumból (65^r).
A fedélterv Hodosi Mária munkája.